

Vojtová, Jarmila

Úvod

In: Vojtová, Jarmila. *Slovník středomoravského nářečí horského typu*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2008, pp. 7-25

ISBN 9788021046740

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123779>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

Problematika související s vývojem našeho národního jazyka zahrnuje i problematiku tradičních teritoriálních dialektů, jež je tématem četných vědeckých/odborných prací a prezentuje mnohé přístupy, jimiž lze ke zkoumané problematice přistoupit. Již v roce 1924 Bohuslav Havránek ve stati K české dialektologii formuloval dva základní směry výzkumu našich nářečí, a to práce zaznamenávající podrobně stav homogenního nářečí v malé oblasti (jazyk jednotlivých osad) a syntetizující práce popisující vývojové tendence na širším území. Druhý směr byl po Běličově Nástinu české dialektologie beze zbytku naplněn a překonán vydáním Českého jazykového atlasu. Směr první je možno stále následovat/rozvíjet a navazovat na nespočetné monografické práce, vztahující se k malým územím i k jednotlivým obcím a týkající se jak popisu gramatické stavby nářečí, tak nářečního slovníku – o to se pokouší i předkládaný slovník, který jako zatím jediný v úplnosti zaznamenává stav i vývoj nářeční lexikální zásoby v mikroaerálu na západní Moravě prostřednictvím nejnovějších lexikografických metod. Popis shromážděného materiálu pak podává obecně svědectví o strukturních rysech a vývojových tendencích nářečí na Moravě.

Mé upřímné poděkování patří PhDr. Janu Balharovi, CSc. Děkuji mu za pozornost, kterou mé práci věnoval, za jeho trpělivost a za cenné podněty a připomínky.

Zeměpisná a hospodářská charakteristika zkoumané oblasti

Oblast, kde se mluví horským nářečím, se rozkládá severozápadně od krajského centra města Brna a je součástí dvou bývalých okresů: tišnovského a blanenského.

Celý region je hornatý, zabírá jižní svahy Českomoravské vrchoviny (Tišnovsko) a část Dražanské planiny (Blanensko). Většina vrchů je zalesněna. Nečetná údolí se nalézají u řeky Svratky a jejích přítoků. Podnebí je zde mírnější, častěji prší, protože lesy přitahují vlhkost, a je zde větrno.

Krajina byla osazována v průběhu 13. stol., k nejstarším obcím patří Lažánky (1236), Drásov (1238), Malhostovice (1353), Lipůvka (1371) a Čebín (1373).

Kraj je bohatý na hrady, pevnosti a tvrze, což souvisí s poměrně konsolidovaným stavem panství v 2. pol. 16. stol., a to jak tišnovského, tak i panství okolních.

Oblast je bohatá na nerosty, v minulosti zde bylo rozšířeno hornictví, hutnictví a těžba rud (např. ve středověku byly obce Tišnov a Deblín proslaveny těžbou stříbra), v současné době (od 2. poloviny 20. stol.) tato odvětví postupně zanikají. Rozšířena zde byla zejména řemesla, která souvisela s charakterem krajiny: lesnictví, dřevařství (zpracování dřeva), kovářství, kolářství, bednářství, tkalcovství, hrnčičství. Z hlediska sociálního patřila sledovaná oblast spíše k chudším podhorským oblastem. V oblasti tradičně převažovalo zemědělství nad průmyslem. Teprve po roce 1918 vzrostl průmysl (zejména strojírenství) a na změnu sociálních i pracovních příležitostí mělo vliv zejména četnější dojíždění lidí za prací do Brna. Zesílila tedy orientace na město Brno a mladší lidé často odcházejí z vesnice do města.

V oblasti je jak orná půda (také sady, louky a zahrady), tak lesní půda. To se odráží také v charakteru hospodaření: z obilnin se zde pěstuje zejména žito, méně oves a ječmen, nejméně pšenice. Pro oblast je dále charakteristické pěstování brambor. Z domácích hospodářských zvířat se chová skot. Tradičně je zde rozvinuto ovocnářství, výjimkou nejsou švestkové a jablečné sady, ale také včelařství. Mimoto jsou v regionu zachovány činnosti (řemesla) a technologie spojené s prací v lese, se zpracováváním dřeva, sběrem lesních plodin a léčivých bylin (bylinkářství a lidové léčitelství).

Obchodními a finančními centry jsou Tišnov a Blansko, projevuje se i vliv blízkého Brna. V obcích je většinou 1. stupeň základních škol, do vyšších stupňů se musí dojíždět do větších obcí, střední školy jsou především v Tišnově a v Blansku.

Oblast ležela po dlouhá léta mimo hlavní dopravní tahy silniční i železniční.

Hlavním zdrojem obživy zde bylo soukromé zemědělské hospodaření a činnosti (řemesla) s ním spojené. Tradiční způsob zemědělské výroby byl přerušen v 50. letech 20. stol., kdy byla v regionu zakládána zemědělská družstva. Některé tradiční výrobní postupy, tradiční jídla i některé lidové zvyky se však v oblasti udržují dodnes a v jejich názvech je nářečí dochováno i pro nejmladší generaci (např. *kadlátkuví kuláčky* ,švestkové knedlíky', *jablůška* ,brambory', *pekáčky* ,koláče').

Charakteristika horského nářečí

Termínem horské nářečí je v české dialektologii označován podtyp středomoravských nářečí, kterým se mluví v oblasti kolem Tišnova, Blanska a Sloupu, převážně na území dvou bývalých okresů, a to tišnovského a blanenského.

Poprvé se o tomto dialektu zmiňuje A. V. Šembera, který v Základech dialektologie československé (Šembera 1864, s. 42–45) řadí různorečí horské k nářečí moravskému, a to k jeho podřečí západnímu. Oblast horského typu nevymezuje. Za „vrch horáčiny“ autor považuje oblast kolem Černé Hory, Rájce, Protivanova, Kuřimi a Veveří. Uvádí popis zvukové stránky tohoto dialektu a charakterizuje ho těmito znaky:

1. **u** místo **o**
2. **e** místo **y** (všímá si rozdíl mezi tímto **e** a hanáckým **e**)
3. **e** a **é** místo **i** a **í** po **z, s, c, ž, š, ř, l**
4. **é** místo **ej** a **ý**
5. nominativ číslovek dva, oba: **dvá, vobá**
6. **u** nejen ve slovech **sedum, vosum**, ale i **sedumý, vosumý**
7. postfix **-ka**.

Jak patrně, vedle znaků pouze horského typu uvádí Šembera i znaky společné téměř celé skupině středomoravských dialektů.

Velmi podrobně se zabýval horským nářečím F. Bartoš v desáté kapitole II. dílu Dialektologie moravské (Bartoš 1895, s. 179–199), kde pod „desátým podřečím Tišnov“ podal výčet hraničních obcí a poprvé tak poměrně přesně vymezil hranici horského typu. Podle Bartoše jsou hranice horského nářečí vymezeny obcemi Obrňany, Ochoz, Bukovina, Křtiny, Habrůvka, Olomučany, Blansko, Těchov, Suchdol, Šošůvka, Němčice, Újezd, Jablůňany, Lysice, Broumov, Dlouhá Lhota, Zhoř, Belč, Veselí, Olší, Drahonín, Vickov, Vratislávka, Rojetín, Lubné, Nová Ves, Deblín, Braníškov, Maršov, Lažánky, Veverská Bítýška, Knínice, Kníničky, Komín.

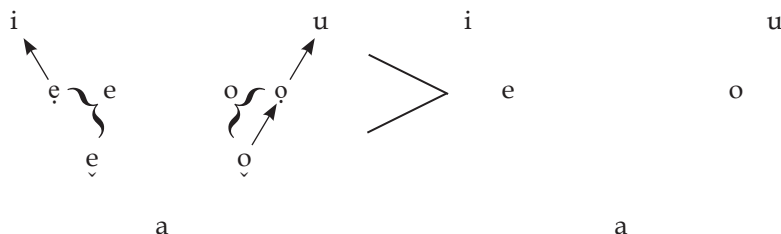
Bartošovo vymezení oblasti, v níž se mluví horským nářečím, přejal a na základě vlastního výzkumu upravil a doplnil F. Trávníček (Trávníček 1926, s. 12) a po něm s drobnými úpravami převzal B. Havránek (Havránek 1934, s. 168).

J. Bělíč charakterizuje horské nářečí v Nástinu české dialektologie (Bělíč 1972, s. 248) a zařazuje je do jižní podskupiny středomoravských nářečí jako výraznou jednotku v oblasti kolem Tišnova, Blanska a Sloupu, která se liší od ostatních nářečí této oblasti poměrně hojnou změnou **o > u** a **u > o**, v omezenějším rozsahu též změnou **e > i**.

Dnes je téměř nemožné přesně vymezit původní oblast tohoto nářečního typu, neboť právě tento nářeční typ rychle zaniká. Na základě 5. dílu ČJA je však i dnes možno sledovat výrazný předěl, vymezující částečně hranice této oblasti, jak dokládá svazek izoglos 453.5 (s přibližně 30 liniemi), který zaznamenává pozoruhodné navrstvení izoglos na širším Brněnsku, soustředěnější navrstvení lze pozorovat právě v západní a severovýchodní části svazku.

Pokud jde o vznik horského nářečního typu, tj. o jeho vydělení z komplexu nářečí středomoravských, uvádí A. Lamprecht (Lamprecht 1986, s. 121–122): „...v pásu na sever od Brna (v tzv. horském nářečním typu) se původně asymetrický systém upra-

vil tak, že se zavřené **o** (z původního **o**) zavíralo čím dál více a přešlo pak nejdříve akusticky a potom i artikulačně v **u**; otevřené **o** (z pův. **u**) se v důsledku toho změnilo v **o** obyčejné. U zavřeného **o** se pak zčásti projevila tendence ke splnutí s **i** (po měkkých, srov. (*h*)išče, ži, vid'et < vjed'et), nakonec pak obě **e** (**e** i **o** < **y**) splynula v jedno **e**. Tak se stalo, že vznikl systém, v němž na místě původního **o** je **u** a na místě původního **u** pak **o**, např. *kupec* ,kopec', *sochu* ,sucho', *hochu* ,ucho' ... Graficky si můžeme vznik tohoto nářečního typu představit takto:

Výsledný fonologický systém je sice shodný s českým, **e** však reprezentuje původní **e** (*nesete*) i **y** (*rebe, decke*), střídnice za **o** a **u** jsou v důsledku posunu obou **o** (**o** a **o**) zaměněny, jak bylo řečeno výše. Centrálně hanácké *socho* ,sucho' se tu tedy reflektuje jako *sochu*."

O horském typu pojednávají též některé dialektologické příspěvky, soustavnější pozornost však byla věnována jen jeho dílčím úsekům. Charakteristiku tradičního nářečí v Drahoníně, ležícím na severním okraji této nářeční oblasti, podal K. Fic (Fic 1971) na základě výzkumu uskutečněného na přelomu 60. a 70. let 20. stol.

Situaci v 80. letech zachycuje J. Nerudová (Nerudová rkp. 1978). Konstatuje, že charakteristické nářeční hláskoslovné rysy jsou na okraji sledované oblasti (v obcích Němčice, Šošůvka, Molenburk) na ústupu, zatímco ve stabilnějším tvarosloví existuje v koncovkách větší dubletnost: vyskytují se zde tvary nářeční (popř. nadnářeční) a novější, shodné se spisovným jazykem.

Vybraný nářeční materiál ze čtyř lokalit (Bořitov – bod 632, Šošůvka – 633, Lažany – 634 a Deblín – 635) náležících k tomuto nářečí byl představen v rámci celouzemní perspektivy na mapách v Českém jazykovém atlase (ČJA 1992–2005).

Na základě dosud získaných poznatků a vzhledem k reálnému stavu soudobého horského nářečního typu bylo třeba při popisu lexikální zásoby respektovat charakteristické hláskoslovné rysy jak v rovině vokalické, tak konsonantické. Zásadní pro vydělení horského nářečí ze středomoravské nářeční skupiny je přirozeně systém samohlásek:

Zkoumané nářečí má pětičlenný soubor krátkých samohlásek, shodný se systémem spisovného jazyka, avšak rozložení hlásek je – jak bylo výše uvedeno – jiné. Střídnice za **o** a **u** jsou v důsledku historického vývoje zaměněny; tato změna je základním kritériem pro odlišení horského typu nářečí od ostatních středomoravských nářečí. Samohláska **e** reprezentuje (stejně jako téměř ve všech středomoravských dialektech s výjimkou centrálního typu) kromě původního **e** též **y** (např. *holobe, meš*).

Výrazným znakem je rovněž existence dlouhých samohlásek **í** a **ú**. Ostatní hláskoslovné i tvaroslovné znaky horského nářečí se většinou shodují se znaky charakteristickými pro celou středomoravskou (hanáckou) skupinu. Z nich vybíráme tyto rysy:

Hláskosloví

1. pětičlenný soubor dlouhých samohlásek, z nichž **é** je za **ej** (<ý) a též za **ej** (<aj) (*bélí, keselé, véca, dě*) a **ó** za **ou** (<ú) (*beró, blatóch*); v nářečí tudíž neexistují diftongy;
2. tzv. moravská krátkost ve slovech jako *vrana, lipa, lhat, mucha, mak*;
3. **e** za **y** (<i) po **c, z, s** (*cebola, kuzenke, pruset, hrát se*);
4. úženi **é** v **í** (*pulífka, díšč*, též v koncovkách: *malovaní véce*);
5. zachované **šč** na místě spisovného **šť** (*ešče, hósčiči, kleščiči*);
6. skupina **kl-** místo **tl-** na počátku slov a po předponě (*klosté, voklučené*);
7. regresivní asimilace skupiny **sh-** na **zh-** (*zhodít, zháňet*);
8. protetické hlásky: **v-** před **u** (<o) na začátku slova (*vuvuce, vudmňek, přivurávat*), **h-** (*híva, homřít, hóske*);
9. zpravidla dlouhé samohlásky před koncovým **-l** v sg. přič. min. mask. (*mosél, veležél, kopuvál*, v horském typu i *chod'il*);
10. ojedinělé stopy po dřívějších měkkých retnicích (*pjatra, mrkvoja*);
11. předpona **ne-** (namísto spisovného **ňe-**) u zájmen a zájmených adverbíí (*negdo, neco, nekadima, někudy'*).

Tvarosloví

1. ve srovnání se spisovným jazykem menší množství rozdílů mezi měkkými a tvrdými skloňovacími typy; nebyla totiž provedena přehláska 'a>e a 'u>i, a v některých pádech tak došlo k sblížení deklinačních typů (*muža, hada*);
2. substantiva, jejichž tvarotvorný základ je zakončen na **-z(a)**, **-s(a)** a na **-l(a)** (*vúz, nos, mísa, jehla*), patří k měkkým skloňovacím typům, k měkkým typům přešla také jiná substantiva, srov. *hošť, košť, lokeř, kameň, kúlňa, Máňa (Lad'a)*;
4. tvary ukazovacího zájmena **ten**: *teho, temu*, rovněž u číslovky **jeden**: *jedneho, jednemu* (podle typu náš);
5. v 3. pl. sloves 3.-5. třídy soustava koncovek **-ujó**, **-ijó**, **-ajó** (*kopujó, nosijó, dělajó*);
6. infinitiv na **-t**.

Metoda získávání a zpracovávání nářečního výraziva

Práce je založena na souboru nářečního výraziva čítajícím 9000 lexikálních jednotek. Korpus, z něhož se vycházelo při sestavování slovníku, byl získán v průběhu deseti let (1988–1998) přímým terénním výzkumem od třiceti mluvčích v šesti vybraných obcích (Deblín, Drásov, Lažany–Lipůvka, Podlesí, Rájec–Jestřebí, Sloup). Cílem bylo zachytit především nejstarší zjiitelný stav tradičního teritoriálního dialektu a na jeho základě poté popsat typické rysy a vývojové tendence.

Při sběru jazykového materiálu byla zpočátku zaznamenávána spontánní vyprávění jednotlivých mluvčích, metodou řízené konverzace se poté zjišťovalo lexikum některých méně obvyklých věcněvýznamových okruhů. Při dotazování na některé tradiční reálie (části vozu, koňský postroj, zemědělské nástroje) byly využity obrázky, které jsou v práci uvedeny v příloze. Již při sběru materiálu bylo zřejmé, že s nejstarší generací zaniká i značná část starých pojmenování spjatých s tradičním způsobem života na venkově. Dá se tedy konstatovat, že popsaný výzkum se uskutečnil příslověčně „v hodině dvanácté“, a nebylo tedy později náležité, namnoze ani vhodné doplňovat tento materiál pozdějšími nářečními inovacemi.

Podstatnou část materiálu ve slovníku tvoří výrazivo zaznamenané přímo v terénu. Navíc materiál obsahuje asi 5 % položek vyexcerpovaných ze Slovníkového dotazníku I-II (Slovníkový dotazník pro výzkum nářečí českého jazyka I-II. ÚJČ ČSAV Praha–Brno 1954, 1958) a ověřených vlastním výzkumem. Tak bylo možno doložit i část starší nářeční lexikální vrstvy zapsané v Bartošově slovníku (Bartoš 1906). Mluvčí si často tyto výrazy ještě pamatovali z dětství, kdy je užívali jejich rodiče, a dokázali vysvětlit jejich význam.

Jde o dialektismy, které i ojediněle nejstarší mluvčí znali pouze pasivně (v diferenčním slovníku jsou tyto výrazy graficky vyznačeny). Představují však cenný materiál a jejich zařazení do slovníku přispívá k ucelenějšímu obrazu lexikální zásoby horského nářečního typu.

LEXIKOGRAFICKÉ ZPRACOVÁNÍ NÁŘEČNÍHO MATERIÁLU

Lexikografická inventarizace shromážděného nářečního materiálu je podána jak z hlediska sémaziologického, tak z hlediska onomaziologického. Sémaziologický přístup byl uplatněn při sestavování diferenčního slovníku a při následném rozboru nářeční lexikální zásoby. Postup onomaziologický byl použit při tvorbě úplného ideografického slovníku/hesláře.

Nářeční materiál je v práci uváděn v zjednodušené fonetické transkripci běžné pro záznam nářečních textů (v souladu s Pravidly pro vědecký přepis dialektických zápisů. In: Věstník České akademie věd a umění 52, 1953, s. 63–68).

Diferenční výkladový slovník

(1180 hesel) je řazen abecedně a obsahuje diferenční výrazy, tzv. dialektismy (podrobněji o nich viz dále). Ty byly vybrány z úplné lexikální zásoby nářečí zaznamenané v ideografickém slovníku na základě konfrontace se SSJČ. Do diferenčního slovníku jsou pak zařazeny ty výrazy, které nejsou součástí spisovné slovní zásoby. Čtvrtina z těchto lexikálních jednotek (293) buď nebyla doposud zaznamenána vůbec, nebo není doložena ve sledovaném významu.

Základní jednotkou diferenčního nářečního slovníku je dialektismus – diferenční, územně vázaný ekvivalent slovního prostředku spisovného, popř. celonárodního mluveného útvaru (Manuál lexikografie 1995, s. 257). Dialektismy byly vybrány z úplné lexikální zásoby nářečí zaznamenané v ideografickém slovníku na základě jejich konfrontace se SSJČ.

Do diferenčního slovníku jsou zařazeny tyto typy výrazů:

– výrazy v SSJČ vůbec nezaznamenané, tzv. evidentní dialektismy (např. *dřupa*, *zadek'*, *famfola*, *první mléko po otelení'*, *glgat*, *nadměrně pít* (zprav. alkohol)', *kerisek*, *člověk malého vzrůstu'*, *kuťár*, *nevypálená cihla'*, *kulombač*, *kolébka'*, *šulístek*, *drobné, zakrnělé ovoce'*, *ovklóska*, *náledí'*);

– výrazy označené v SSJČ jako nářeční, lidové (lidové názvy), popř. oblastní (ve slovníku často doložené příklady od autorů pocházejících z území, k němuž sledované nářečí patří, např. od V. Mrštíka, R. Těsnohlídka) nebo oblastní moravské (např. *ertepla*, *brambor'*, *fajka*, *dýmka'*, *járek*, *malý potok'*, *kodlit*, *tahat někoho za vlasy'*, *koškař/kuškař*, *podomní obchodník s kožkami'*, *křídla*, *poklice'*) – viz dále dialektismy podle územní vázanosti;

– výrazy mající ve spisovném jazyce odlišný (v SSJČ nezaznamenaný) význam – viz dále dialektismy sémantické;

– výrazy označené v SSJČ jako řídké či zastaralé, avšak v nářečí užívané běžně a všemi generacemi, viz dále dialektismy frekvenční;

– výrazy lišící se od spisovné podoby slovtvorně, popř. morfologicky, např. *hladňoch*, *lakomec'*, *chodant*, *hubený člověk'*, *jinadem*, *jinudy'*, *lichuvné*, *lichý*, *osamocený'*, *místuvá*, *místo'*, *mucka/mucká*, *moc'*, *nachocené*, *ochucený*, *okořeněný'*; *kaloža*, *kaluž'*, *firhaňka* f. *záclona'*;

– výrazy s nepravidelnými hláskovými obměnami (např. *harmara*, *almara'*, *jeseň*, *strom jasan'*, *kastrhól*, *kastrol'*, *klízat*, *klóhat*, *klouzat'*, *krmík*, *chlívek pro vepře'*, *krót*, *akorát'*, *zaligruvat*, *zavřít vrata/dveře na závoru/zástrčku'*, *lobuvé/lobivé*, *libový'*, *mlíza*, *míza'*, *mlza*, *mlha'*, *náhrť*, *nárt'* atd.).

Do diferenčního slovníku nejsou zařazeny vedle výrazů shodných se spisovným jazykem také ta slova, která se od spisovného ekvivalentu liší jen nepatrně, a to v důsledku pravidelných hláskových regionálních změn (zcela ve shodě hláskovým systémem příslušného dialektu), např. *homét*, *umýt'*, *suduška*, *sodovka'*, *čukuláda*, *čokoláda'*, *holička*, *ulička'*. Sem patří přirozeně i slova reflektující nářeční hláskové změny mající širší územní platnost, jako např. *vrana*, *brók*, nebo zjednodušování skupin konsonantů, běžné v mluveném jazyce obecně (např. *eletrika*, *melí*, *keré*, *eslí*) atd. Některé z těchto změn podrobně mapuje V. díl ČJA.

Pokud však došlo ve výrazech k nepravidelným hláskovým změnám nesystémového charakteru, považujeme již tato slova za diferenční (viz výše).

Z hlediska povahy zaznamenaných dialektismů (Manuál lexikografie 1995, s. 257–258) rozeznáváme v diferenční části nářečního výraziva tyto typy (řadíme je podle rozsahu zastoupení jednotlivých typů od nejrozšířenějších po nejméně rozšířené):

- Dialektismy vlastní lexikální, které mají spisovný jinoslovný ekvivalent (např. *hrča*, *boule'*, *húra*, *půda domu'*, *hutař/hotař*, *noční hlídač'*, *chlámat se*, *smát se'*,

klapóšit ,vadnout' , *liskat* ,fackovat' , *lokša* ,nudle' , *námňeť* i *zámňeť* ,závěj' atd.). Tvoří největší část diferenčního výraziva a objevují se ve většině věcněvýznamových okruhů spojených s tradičním životem a prací na vesnici. Patří k jádru nářeční lexikální zásoby. Jedná se většinou o výrazy jednoslovné, typické nářeční, popř. obsahující příponu, která se ve spisovném jazyce u daného slovního základu nevyskytuje (např. *loháč* ,hloh' , *jablóšku* ,brambor' , *drubušké* ,velmi drobný' , *zbuřisku* ,sešlé stavení na spadnutí').

- Dialektismy sémantické, které mají v nářečí jiný význam než stejně znějící slovo spisovné, příp. jako sousloví nejsou spisovné (např. *hošatec* ,jitrocel větší' , *huvadú* ,ovád' , *gábl* ,jídlo' , *chodé* ,hubený' , *chodnót* ,hubnout' , *kuláček* ,knedlík' , *kustka* ,kotník' , *mlet* ,hýbat, pohybovat' , *bečka* a *macek* ,tlusťoch' , *šefcofšší kloci* ,bramborové šišky' atd.). Jsou nejvíce zastoupeny v nářeční terminologii přírodovědné (v názvech rostlin a živočichů), v názvech pokrmů a také ve výrazech expresivní povahy. V této skupině převažují pojmenování metaforická.
- Dialektismy specifické, které vůbec nemají spisovný jednoslovný pojmenovací protějšek (*báchoř* ,pečivo z bílé mouky, zadělávané mlékem a vejci' , *hrutek* ,nádoba na dojení mléka' , *letáček* ,semínko z pampelišky s chmýříím' , *pustřeppek* ,vejce bez skořápky' , *vuštrliz* / *vopštrliz* ,zbytky neotrhaného ovoce' atd.). Jedná se zejména o slova označující nepodstatné předměty, popř. jejich (drobné) části, pro která pojmenování ve spisovném jazyce nejsou nezbytná. V nářečí však tvoří pevnou součást lexikální zásoby, která není „rozrušována“ vlivem spisovného jazyka.
- Dialektismy frekvenční, které v nářečí slouží jako běžný (základní) a často jediný výrazový prostředek, ale ve spisovném úzu je jejich frekvence nižší nebo stylově odlišená (k tomuto závěru jsme došli po konfrontaci užívání některých výrazů v dialektu s jejich hodnocením v SSJČ) – např. *flaša* ,láhev' , *hedbávné* ,hedvábný' , *maródné* / *marodné* ,nemocný' , *haloza* ,větev' , *stuha* ,stoh slámy' , *vošlihlé* ,zklíhovatělý na povrchu' , *vustína* ,osina u obilí' . Výrazy tohoto typu se vyskytly pouze ojedinele. Jsou to většinou slova typická pro větší území a objevující se i v běžné (interdialektové) komunikaci.
- Dialektismy kontextové, které se liší od spisovných prostředků kontextovým využitím, např. ustálená slovní spojení (srov. frazémy *vešlo mo to kozí bránko* ,dostal něco zadarmo' , *soplem be ho přerazil* ,je velmi hubený' , *svázat kunečke* ,vyjít s peněží').

Kontextových dialektismů bylo zaznamenáno velmi málo.

Srovnání shromážděného výraziva především s materiálem zaznamenaným v Českém jazykovém atlase (ČJA I-V, 1992–2005) také umožňuje vyjádřit se alespoň stručně k územní vázanosti některých výrazů.

U lexikálních jednotek, které v ČJA nejsou sledovány, bylo přihlíženo – ve snaze alespoň přibližně zařadit z tohoto hlediska co nejvíce dialektismů – k jejich hodnocení v SSJČ a k jejich územní lokalizaci (pokud byla uvedena) v Bartošově slovníku (Bartoš 1906). Výrazy hodnocené v SSJČ jako oblastní (zkratka obl.) považujeme za

regionalismy; oblastní moravské (obl. mor.) jsou zařazeny jako celomoravské. V Bartošově slovníku není lokalizace jednotlivých výrazů zaznamenána soustavně. Proto jsme se zaměřili pouze na výrazy označené jako hor. (tj. „horský“); ty považujeme za lokální. Přiřadili jsme k nim ještě několik výrazů doložených v obcích na území horského nářečí (na Blanensku, Tišnovsku a Kunštátsku). Slova z Brněnska, ze západní Moravy, popř. označená jako hanácká je možno chápat jako regionalismy různého rozsahu. V těchto případech má klasifikace výrazů pouze orientační platnost, proto slova, která jsou zařazena podle údajů v SSJČ nebo v Bartošově slovníku, se dále uvádějí jen pro doplnění a v závorce.

K výrazům úzce lokálním (nevyskytujícím se často ani ve všech zkoumaných obcích, příp. objevujícím se v malém areálu v blízkém okolí) patří např. *bílé mňesík* ‚kopretina‘, *sóch* ‚suchý strom‘, *folipán* ‚vlčí mák‘, *hošatec* ‚jitrocel větší‘, *kurába* ‚kůra stromu‘, *vitka* ‚lopata na váti obilí‘, *lopák* ‚kosa s obloukem‘ (*repeška* ‚červený mravenec‘, *cefna* ‚konev‘).

Většinu výrazů lze však charakterizovat spíše jako regionalismy přináležející zpravidla k celé oblasti západní Moravy nebo přiřazující horské nářečí k nářeční středomoravské skupině (jejich hlásková podoba se pouze v některých případech liší charakteristickou hláskovou změnou); k takovým výrazům patří např. *bapka* ‚plod lopuchu‘, *břím* ‚modřín‘, *kadlátka* f./kadlátku n. ‚švestka‘, *kulečka* ‚kolečko na vožení hlíny‘, *róbl* ‚kolík na utahování povřísla‘, *spravuvat* ‚poklízet dobytek‘, *žvanec* ‚trs ovoce‘ (*pekáč* ‚placka‘, *kaňit* ‚slintat‘, *babóňat* ‚lelkovat‘, *vuklóska* ‚náledí‘).

K celomoravským dialektismům pak náleží např. *haloz/haloza* ‚větev‘, *morák* ‚krocán‘, *morka* ‚krůta‘, *sečka* ‚řezanka‘, *stróček* ‚stroužek česneku‘, *šošeň* ‚uschlý zbytek květu na ovoci‘, *vuje* n. ‚oj‘ (*pušplichuvat* ‚poprchávat‘, *topan* ‚hloupý, nechápavý člověk‘, *zamlhít se* ‚zamlžit se‘).

Stavba hesla v diferencním slovníku

Každé heslové slovo je doprovázeno gramatickou charakteristikou, výkladem významu, popř. příkladem na užití výrazu v kontextu, údajem o expresivitě, dále jsou uvedeny odvozeniny, následuje odkaz na nářeční synonyma a závěr heslového odstavce obsahuje číselný odkaz na subsystém v rámci ideografického hesláře, kde se heslové slovo nachází. Složení heslového odstavce tak přispívá k přehlednému znázornění struktury nářeční lexikální zásoby.

Slovník obsahuje nářeční lexikální jednotky náležící k různým slovním druhům. Slovnědruhovým diferencím je přizpůsobena stavba hesel.

Heslový odstavec má tedy tuto mikrostrukturu:

1. Heslové slovo, jeho základní morfologická a slovnědruhová charakteristika.
2. Výklad významu heslového slova.
3. Kontext, příp. ustálené spojení/exemplifikace.
4. Určení expresivity, popř. generační užívání a frekvence.

5. Srovnání se Slovníkem spisovného jazyka českého, Bartošovým slovníkem a Českým jazykovým atlasem.
6. Odkaz na synonyma nebo výrazy významově blízké.
7. Odvozeniny.
8. Číselný údaj odkazující na umístění heslového slova v ideografickém slovníku.

Heslové slovo (vytištěno tučně) je psáno v jednoduché fonetické transkripci a je uvedena jeho základní gramatická charakteristika.

U ohebných slovních druhů se uvádí:

Substantiva – heslo v nom. sg., koncovka gen. sg. a gramatický rod,

- plurale tantum uvádí zkratka plt.,
- údaje o gramatickém čísle: pokud existuje tvar sg., ale slovo se běžněji užívá v pl., je uvedeno spojením zprav. v pl.,
- formální deminutiva (zdrobnělé formy, fungující jako základní výraz s významem nezdrobnělým) jsou zařazena jako samostatná hesla. (Skutečná deminutiva jsou uvedena v heslovém odstavci jako odvozeniny.)

Adjektiva – heslo v nom. sg. m.

Slovesa – heslo ve formě infinitivu, tvary 1. os. sg. ind. prez., trpné příč. (popř. deverbální adj. a verbální substantivum), dále vazebná charakteristiku slovesa a vid. U sloves, u kterých se užívá pouze některý tvar (např. u neosobních sloves, označujících stav počasí), jsou uvedeny jen obvyklé tvary, např. neosobní forma 3. sg.: **mhlít, mhlí**, ‚mrholit‘. Slovesa jsou zaznamenána pokud možno v nepříznačové, tj. nedokonavé formě, kde však v nářečí neexistuje, je uvedena pouze forma dokonavá. Derivace pomocí prefixů jsou uváděny v rámci hesla jako odvozeniny. Pokud prefix mění význam slova odlišně ve srovnání se spisovným jazykem (SSJČ), je předponové sloveso uvedeno jako samostatné heslo.

U neohebných slovních druhů – se uvádí heslové slovo a slovní druh.

Hnízdování (slovotvorně) příbuzných slov je využíváno pouze v následujících případech: Nepatrně hláskově odlišené dublety jsou uvedeny jako součást heslového slova v jednom řádku za lomítkem (např. **zhlavec/zlavec**). Slovotvorné a morfologické varianty heslového slova jsou uvedeny v jednom heslovém odstavci, např. **sklókač, sklókačka, sklókadlu** (pro snazší orientaci jsou umístěny i s náležitými morfologickými údaji ve sloupci pod sebou). Takto přihnízdovaná slova, pokud jsou abecedně vzdálená, jsou uvedena na příslušném místě slovníku podle abecedy s odkazem na heslo základní. Jako základní se uvádí první heslové slovo podle abecedního pořádku.

Ustálená slovní spojení a frazeologické obraty jsou zařazeny vždy pod první substantivum, které dané spojení obsahuje. Pokud spojení substantivum neobsahuje, je pro zařazení určující první plnovýznamové slovo slovního spojení. U ustálených dvojslovných spojení typu **černá jahuda** je u atributivních složek na příslušném místě podle abecedního řazení odkaz na substantivum, kde je heslo zpracováno (tedy u spojení **černá jahuda**: sousloví je zpracováno pod heslovým slovem **jahuda** a u **černá jahuda** je uveden odkaz na **jahuda**).

Výklad významu slova, popř. význam v ustáleném slovním spojení (ve spoj.) nebo frazeologickém obratu (ve fraz.), je zpravidla vysvětlen spisovným ekvivalentem. Pokud spisovný ekvivalent neexistuje (např. u některých expresiv), je výklad významu

podán pomocí opisu a dále doložen příkladem v kontextu. U polysémních jednotek jsou jednotlivé významy (které nejsou shodné se spisovným jazykem), mezi nimiž je evidentní významová souvislost, označeny arabskými číslicemi a dále zpracovány jako samostatná hesla se všemi položkami. Jako první je zpracován základní význam, dále významy přenesené, jako poslední v heslovém odstavci jsou uvedeny případy, kdy je heslové slovo součástí idiomu nebo frazému, jejichž význam je vyložen.

Užití heslového slova v daném významu je doloženo v takovém jazykovém i situačním kontextu, jaký byl zaznamenán v průběhu nářečního výzkumu. Uvedeny jsou pouze příklady, které slouží k doplnění výkladu významu slova, v nichž je užití slova v zaznamenaném kontextu typické, popř. příklad přispívá k objasnění významu ustáleného slovního spojení či frazeologismu. U některých hesel tato část schází, neboť ne vždy se podařilo vhodný kontext (splňující uvedené požadavky) zachytit. Snažili jsme se takto doložit zejména slova neterminologická, expresivní apod. Termíny jsou jednoznačně určeny svým spisovným ekvivalentem, popř. v závěru hesla je uveden odkaz na ilustrativní obrázek v příloze. Příklady jsou uvedeny po dvojtečce za výkladem významu.

Posouzení expresivity je vždy poněkud subjektivní záležitostí (vycházeli jsme z hodnocení získaného od jednotlivých nářečních mluvčích a ze znalosti aktuální mimojazykové situace), proto u řady výrazů často nebylo možno míru expresivity jednoznačně určit, někdy nebylo možno ani stanovit, zda jde o expresivitu kladnou, či zápornou. Ve snaze vyhnout se nežádoucímu zjednodušení se omezujeme na konstatování, že se jedná o slovo expresivní (expr.). Ve sporných případech byly vodítkem údaje ze starších prací, popř. i ze SSJČ.

Rozlišení generačního užití slov se týká výrazů zastaralých, pohybujících se na pasivní hranici v povědomí nejstarší generace. Ty jsou označeny křížkem před heslovým slovem.

Frekvence slov nemohla být speciálně zaznamenávána. Pouze v případech, kdy byly zjištěny rozdíly ve frekvenci ve srovnání se SSJČ (uveden údaj, že výraz je v SSJČ charakterizován jako řídk.), je zřejmé, že slovo je v horském nářečí (na rozdíl od hodnocení v SSJČ) běžně užívané (tzv. frekvenční dialektismus).

Při hodnocení nářečního výraziva bylo ověřováno, zda je lexikální jednotka zaznamenána v SSJČ, Bartošově slovníku a v ČJA. U jednotlivých heslových slov (u jejich jednotlivých významů) pak je uvedeno, pokud jsou slova zaznamenána v uvedené literatuře, jejich znění, význam či příznak. V závorce je zmíněno, zda se v srovnávaných pracích ve sledovaném významu, popř. ve významu blízkém vyskytla slova odvozená od stejného základu, příp. slova hláskově obměněná. Fakt, že slovo není doloženo v sledovaném významu nebo není doloženo vůbec, není uveden.

Odvozeniny jsou uvedeny v rámci jednoho hesla v případě, že se od základového slova liší pouze formálně (tj. u sloves zejména prostě vidové prefixy, u jmen skutečná deminutiva, popř. augmentativa). Nabývá-li sloveso s prefixem nového významu, je uvedeno jako samostatné heslo. Jako samostatná hesla jsou rovněž uváděna formální deminutiva.

Při určování nářečních synonym se přihlíželo k tomu, že totální synonymie je v jazyce vzácná. Odkazováno je (zkratkou srov.) na nářeční výrazy se stejným význa-

mem, popř. na slova významově blízká. Tyto výrazy se většinou liší expresivitou, generačním užitím a frekvencí. Celá synonymická řada i s výrazy shodnými se spisovným jazykem, ale také s pravidelně hláskově adaptovanými nářečními podobami je pak doložena na příslušném místě ideografického hesláře (viz dále).

Číslo na konci heslového odstavce odkazuje na příslušný dílčí podsystém ideografického hesláře, kde je výraz zařazen.

Ideografický heslář

reprezentuje (relativně) úplný soubor lexikálních jednotek horského nářečí v jisté době (v 80. a 90. letech 20. stol.), čítá zhruba 9 000 lexikálních jednotek a je uspořádán do věcněvýznamových okruhů. Lexémy zde nejsou uspořádány podle abecedy, ale podle významových souvislostí (případně podle souvřívkytú pojmenovávaných skutečností v reálném světě). Při tvorbě ideografického hesláře byl tedy použit onomaziologický přístup. Podkladem k takovému uspořádání bylo klasifikační schéma Halligovo a Wartburgovo, které pro potřeby dialektu přizpůsobily ve svých pracích Bachmannová (1998) a Sochová (2001). Uspořádání takového typu slovníku je vždy ovlivněno mimojazykovými faktory: subjektivním pohledem sestavovatele na svět (ovlivněným např. vzděláním, sociálními vztahy apod.). Liší se pak názory např. na řazení položek do jednotlivých skupin, na to, zda umisťovat polysémní jednotky na více míst, sporné je také zařazování vlastních jmen, obyvatelských názvů atd. Orientace a hledání v takovém slovníku je pak ztíženo. Důvody jsou zřejmé: řazení výrazů podle jednotlivých pojmových okruhů, ale rovněž různé subjektivní pohledy na svět, které se mohou u autora slovníku a uživatele lišit.

Při uspořádání lexikální zásoby v ideografickém hesláři bylo přihlíženo také k uspořádání v Hallerově slovníku (Haller 1969, 1974, 1977, 1986), a zejména k pracím J. Bachmannové (Bachmannová 1998) a Z. Sochové (Sochová 2001), v nichž byly třídící principy Halliga–Wartburga úspěšně aplikovány na český nářeční materiál. Tento způsob řazení byl zvolen rovněž z toho důvodu, že umožní porovnávat jazykovou situaci v nářečích v různých oblastech českého národního jazyka, sledovat vliv hospodářských podmínek na bohatost lexikální zásoby v různých okruzích apod.

Uvedený způsob zpracování lexikální zásoby v měřítku celonárodním i nadnárodním může přispět i ke komparativnímu pohledu na slovanské dialekty vůbec.

Lexikální zásoba se v souladu s třídícím systémem Halligovým a Wartburgovým člení do čtyř základních onomaziologických okruhů: I. Vesmír, svět kolem nás, II. Člověk, III. Člověk a společnost, IV. Obecné vztahy. Hlavním organizujícím principem celého slovníku jsou vztahy podřazenosti a nadřazenosti (hyperonymie, hyponymie a kohyponymie), které v lexikální rovině vytvářejí vícestupňové hierarchické struktury. Ty jsou v ideografickém hesláři naznačeny jednak pomocí číselného členění, jednak uspořádáním položek (lexikálních jednotek) v rámci subsystému označeného určitým číselným kódem. V rámci jednotlivých oddílů (subsystémů) se vždy při popisu uspořádání lexikální zásoby vychází od pojmu nadřazeného, tj. hyperonyma, a poté následují jednotlivá hyponyma, jež zaujímají vůči jednomu hyperonymu postavení

na téže úrovni (tzv. kohyponyma – spojuje je vztah souřadnosti) a liší se mezi sebou jen různými diferenčními příznaky. Jednotlivá hyponyma pak mívají ještě svá synonyma (ta jsou uvedena na jednom řádku). Jako první je uvedeno nejfrekventovanější nářeční slovo, dále výraz spisovný, popř. hláskově obměněný, a poté následují ostatní výrazy mající další diferenční příznaky (např. pro význam ‚kožní onemocnění, opar na rtech‘ jsou uvedena kohyponyma: *zema, vopar, vupěř, vuhňipara*).

Uspořádání uvnitř jednotlivých oblastí je pak přizpůsobeno systému lexikální zásoby sledovaného/horského nářečí. Obsahuje dílčí subsystémy určitého rozsahu, které tvoří jednotlivé (číselně vyznačené) oddělené oddíly hesláře (viz Osnova ideografického hesláře).

Tento typ slovníku není vybaven výkladem, protože významy jednotlivých položek vyplývají ze sřetení jednotlivých položek. (Je možno ho charakterizovat spíše jako ideografický heslář.)

Dialektismy (dále zpracované v diferenčním slovníku) jsou vyznačeny tučným písmem – tak je možno lehce zjistit, ve kterých okruzích lexikální zásoby je dialektismů více, kde je jich naopak méně nebo scházejí vůbec.

Největší počet dialektismů byl zaznamenán ve věcněvýznamových okruzích: rostliny, živočichové, tělesná stránka člověka, jídlo, pití a kouření, oděv, obuv a příslušenství, duševní stránka člověka, vesnické prostředí, práce a ekonomika, zemědělství, domácí zvířata, řemesla a živnosti. Naopak nejméně dialektismů bylo zaznamenáno v okruzích: vozidla a cesty (auto, vlak atd.), průmysl a práce v továrně, veřejná správa, škola a kultura, čas (názvy dní, měsíců atd.).

Z obrazu lexikální zásoby podané v ideografickém hesláři plyne, že podstatná část lexikální zásoby je společná s celonárodním jazykem spisovným a pokrývá všechny základní funkce v mluvené komunikaci. V mluvě nářečních mluvčích (i příslušníků nejstarší generace) vzrůstá počet prvků celonárodní povahy; toto sblížování se spisovným jazykem se projevuje jako postupná nivelizace nářečního lexika (mizí výrazy spojené s tradičním způsobem života na vesnici, na ústupu jsou rovněž prostředky expresivní a frazeologické). Rozsah a uspořádání ideografického slovníku podává tak obraz celkové struktury lexikální zásoby zkoumaného nářečí, ukazuje, jak nářečí pokrývá svými lexikálními jednotkami jednotlivé pojmové okruhy (pojmová pole), odráží charakteristické hospodářské a historické rysy kraje a přispívá k poznání myšlení a psychiky venkovského obyvatelstva.

K práci je navíc připojen **abecední rejstřík všech shromážděných výrazů** s příslušnými číselnými odkazy na jejich umístění v rámci ideografického hesláře. Výhodou tohoto přístupu je mimo jiné i rychlá a snadná orientace v zpracovaném materiálu.

LEXIKOLOGICKÁ ANALÝZA NÁŘEČNÍHO VÝRAZIVA

Předkládaná práce nejen zaznamenává, ale i popisuje a analyzuje lexikální zásobu horského nářečního typu. Byl postižen nejstarší zjistitelný stav nářečního lexika (včetně jeho pasivní složky) a zároveň byly zachyceny současné tendence ve vývoji slovníku,

kteřé souvisí se změnami života, a zejména s celkovou hospodářskou a společenskou přeměnou vesnice.

Analýza byla zaměřena zejména na diferenční lexikální jednotky (tzv. dialektismy) a shrnuje hlavní rysy popisovaného nářečního lexika:

Diferenční výrazy tvoří přibližně osminu porovnávané lexikální zásoby. Nejvíce je vlastních lexikálních dialektismů, které mají spisovný jinoslovný ekvivalent (např. *lokša* ‚nudle‘, *klapšit* ‚vadnout‘, *jablůšku* ‚brambor‘, *húra* ‚půda domu‘). Ty patří k jádru nářeční lexikální zásoby, a vyskytují se tudíž ve většině věcněvýznamových okruhů spojených s tradičním způsobem života na vesnici. Časté jsou rovněž dialektismy sémantické, které mají v nářečí jiný význam než stejně znějící slovo spisovné, příp. jako sousloví nejsou spisovné (*chodé* ‚hubený‘, *kustka* ‚kotník‘ nebo ‚pecka‘, *meší hůšku* ‚jitrocel větší‘). Jsou zastoupeny v nářeční terminologii přírodovědné, v názvech pokrmů a také ve výrazech expresivní povahy. Stabilní místo v nářečí mají dialektismy specifické, pro něž neexistuje vůbec spisovný jednoslovný protějšek (*hrutek* ‚nádoaba na dojení mléka‘, *pustřepka* ‚vejce bez skořápký‘).

Osobitou část nářečního výraziva tvoří nářeční terminologie, která dnes patří k nejrychleji zanikající části lexika; zahrnuje cca 13 % diferenčních výrazů (v počtu přibližně 150). Patří sem zejména termíny z oblasti zemědělství (obdělávání půdy, chov dobytka, včelařství) a z oblasti řemesel, která jsou doplňkem zemědělské výroby (truhlářství, tesařství, zpracování lnu atd.). Mezi časté pojmenovací postupy zde patří různé typy přenášení: zejména metafora (např. *žapka* ‚podložka u zákolníku‘,) a specifikace (např. *špalek* ‚brzdící špalek‘). Materiál potvrdil výrazný podíl německých slov v této oblasti (např. u označení částí vozu *šlajfuc*, *šlajfholc* ‚brzdící špalek‘, u koňského postroje *fotru* ‚podklad u chomotu‘).

Slova přejatá z cizích jazyků se objevují jednak v terminologii zemědělské a řemesel, jednak v běžné, neterminologické části lexikální zásoby. V nářečním lexiku horského nářečí se – jako ve většině dialektů českého jazyka – nejvýrazněji odráží vliv němčiny. Rozsah přejímek je v různých významových okruzích různý (bez nářečních termínů je to 150 slov, tj. asi 13 % zaznamenaných dialektismů); jsou v okruzích týkajících se domácnosti, oblečení a jeho částí, pokrmů, rostlinstva (*servít* i *tištuch* ‚ubrus‘, *kšíre/šíre* ‚šle‘, *vuštrliz/vopštrliz* ‚zbytky neotrhaného ovoce‘). Nejčastěji se přejímky týkají substantiv, méně sloves, ojediněle jiných slovních druhů, např. částic. V dialektech přežívají zejména ty výrazy cizího původu, které nabyly expresivního zabarvení a vstoupily tak do opozice se synonymním výrazem spisovným (např. *zrichtuvat* x *zničít*). Míra zdomácnění přejatých slov v systému nářečí se projevuje také v jejich adaptaci. Jejich přizpůsobení lze sledovat jak v rovině hláskoslovné, tak morfologické, příp. slovotvorné.

Vzhledem k povaze nářečí, jakožto útvaru určeného primárně pro spontánní mluvenou komunikaci, nepřekvapí, že je doložen značný počet expresiv, a to z věcněvýznamových okruhů duševní a fyzické vlastnosti člověka, člověk a společnost, rodinné vztahy, práce v domácnosti, počasí. Evidentní je expresivní příznak u slov onomatopických, familiárních, u deminutiv a augmentativ, u hypokoristik, u posměšných výrazů, nadávek a u slov vulgárních. Sledována byla především expresivita inherentní, jež bývá signalizována příponou, někdy základem, někdy kombinací obou

možností (např. *scíplák* ,lenoch' nebo ,tělesně slabý člověk' ,*fjjavica* ,vichřice se sněhem' ,*zapšóknót* ,trochu zatopit'). Nejvíce expresiv bylo zaznamenáno mezi substantivy, dále mezi slovesy, méně mezi adjektivy, příp. jinými slovními druhy. Nositeli expresivního příznaku jsou samozřejmě i frazeologické obraty (např. *soplem be ho přerazil* – charakteristika velmi hubeného člověka).

Synonyma jsou početně nejvíce zastoupena mezi substantivy a slovesy, méně mezi adjektivy, ojedinele pak mezi jinými slovními druhy. Objevila se především v okruzích: rodinný život, domácnost, v okruhu spojeném s hodnocením duševních a fyzických vlastností člověka. Pro horský dialekt jako pro spontánně mluvený útvar je příznačný vyšší výskyt expresivních synonym (např. *hladňoch* ,*držgroš* ,*chrtón* ,*skrb-lant/zgrblant* ,*škrťa* ,*škrťón* – vše ,lakomec').

Přenesená pojmenování jsou četná v okruzích: pojmenování živočichů, rostlin, názvy druhů jídel, v nářeční terminologii a dále u výrazů expresivních. Časté je přenášení při označování malých nepodstatných předmětů, neužitečných rostlin či živočichů. Zaznamenáno bylo zejména přenášení metaforické (např. na základě tvarové podobnosti: *zob* ,hřeb u bran' , (*psi*) *jazéček* ,jitrocel kopinatý' ,*had'í/kuňí hlava* ,vážka') a specifikace významu výchozího slova (např. *pant* ,popruh u trakaře' ,*hrnec* ,květináč').

Víceslovné lexikální jednotky jsou doloženy převážně v okruzích rostliny, zvířata, jídlo, tělesná a duševní stránka člověka. V nich nejfrekventovanějším strukturním typem je substantivní pojmenování významově upřesněné shodným adjektivním přívlastkem (např. *rebí vučku* ,*pomněnka*' ,*strnčná žaba* ,*ropucha*').

Zaznamenané frazémy se vztahují především na hodnocení člověka (na mezilidské vztahy); byly zaznamenány zejména různé typy ustálených přirovnání (např. *bét jag hósírek* ,být slabý' ,*čočet jako hrum* ,dívat se škaředě' ,*dlóhé jako čagan* ,být velmi vysoký').

Tato práce je první monografií, která v úplnosti zaznamenává a analyzuje lexikální zásobu jednoho typu nářečí na Moravě. Vedle dokumentární hodnoty shromážděné relativně úplné lexikální zásoby (zahrnující 9000 lexikálních jednotek a obsahující i výrazy doposud nezaznamenané) přináší popis typických strukturních rysů a obecných vývojových tendencí lexikální zásoby nářečí horského.

Kromě hlubšího poznání specifik nářeční lexikální zásoby uplatňuje nové lexicografické přístupy, které mohou být využity při sestavování slovníků obdobného typu. Publikace může rovněž posloužit jako východisko pro srovnání s analogickými pracemi z jiných nářečních oblastí českého národního jazyka i ke komparatistickým cílům v širším pohledu slovanském.

Použité zkratky a grafické značky

ned./dok. = vid nedokonavý/dokonavý

adj. = adjektivum

subst. adj. = substantivizované adjektivum

adv. = adverbium

prep. = prepozice

part. = partikule

sg. = singulár

pl. = plurál

plt. = plurale tantum

zprav. v pl./častěji v pl. = výraz je užíván většinou/častěji v plurálu

expr. = expresivní výraz

odvoz. = odvozené podoby slova

dem. = skutečné deminutivum

augm. = augmentativum

srov. = srovnej, zkratka uvádí další členy synonymické řady, jejíž součástí je heslové slovo

ve spoj. = uvádí ustálené slovní spojení, v němž se heslové slovo vyskytuje

ve fraz. = uvádí frazeologický obrat, v němž se heslové slovo vyskytuje

v ob. významu = v obecném významu

+ (před slovem) = slovo je součástí jen pasivní části lexikální zásoby

[ ] = v hranatých závorkách se nachází autorčino doplnění příkladu, aby byl jasný jeho význam

SSJČ = Slovník spisovného jazyka českého, výraz je v SSJČ doložen v sledovaném významu

Bš = Bartoš 1906

ČJA II-6 = Český jazykový atlas, římská číslice označuje díl, arabská po pomlčce pak příslušnou mapu s komentářem (např. ČJA II-6 znamená Český jazykový atlas II. díl, mapa č. 6)

Údaje v kulatých závorkách pak uvádějí, že ve sledovaných příručkách bylo zaznamenáno heslové slovo v podobném (blízkém) významu, popř. v podobném znění.

Literatura

- Bachmannová, J.: K výzkumu a popisu nářeční frazeologie. *Naše řeč* 69, 1986, s. 1–5.
- Bachmannová, J.: *Podkrkonošský slovník*. Academia, Praha 1998.
- Balhar, J. a kol.: *Český jazykový atlas*. I. díl 1992, II. díl 1997, III. díl 1999, IV. díl 2002, V. díl 2005, Academia Praha.
- Balhar, J.: Bohatost územní diferenciacie nářečního lexika a její příčiny. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 29, 1981, s. 113–124.
- Balhar, J.: Zanikající složky nářeční slovní zásoby. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 30, 1982, s. 154–160.
- Balhar, J.: Vývoj nářeční slovní zásoby, zvláště zemědělské terminologie. *Naše řeč* 77, 1994, s. 246–251.
- Balhar, J.: Zemědělská terminologie založená na přenašení významu. In: *Pocta Dušanu Šlosarovi*. Boskovice 1995, s. 103–109.
- Balhar, J.: Některé případy unifikace v nářeční deklinaci. In: *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno 1998, s. 193–198.
- Bartoš, F.: *Dialektologie moravská I, II*. Matice moravská, Brno 1886, 1895.
- Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1906.
- Bělič, J.: *Dolská nářečí na Moravě*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1954.
- Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972.
- Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Nakladatelství H&H, Jinočany 1995.
- Čižmarová, L.: *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*. Masarykova univerzita, Brno 2000.
- Čižmarová, L.: K nářeční morfologii kolektivního označení rodiny v češtině. *Naše řeč* 84, 2001, s. 206–212.
- Dotazník pro výzkum českých nářečí*. Ústav pro jazyk český ČSAV, Praha 1964–1965.
- Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997.
- Dornseiff, F.: *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Walter de Gruyter, Berlin–Leipzig 1934.
- Fic, K.: Současný stav nářečí v Drahoníně na Tišnovsku. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 19, 1971, s. 179–189.
- Fic, K.: K typům pojmenování v rámci jedné specifické sémantické skupiny výrazů (na základě nářečních pojmenování projevů pohlavního pudu u některých druhů domácích zvířat). *Naše řeč* 78, 1995, s. 26–30.
- Fic, K.: K tvoření zemědělských pojmenování v českých nářečích. *Naše řeč* 79, 1996, s. 196–203.
- Fic, K.: Psychologické změny v nářečním výrazivu. In: *Pocta Dušanu Šlosarovi*. Boskovice 1995, s. 111–116.
- Fic, K. – Zaccal, J.: *Tišnovsko*. Tišnov 1999.
- Filipec, J.: Synonyma a studium nářeční slovní zásoby. *Naše řeč* 36, 1953, s. 97–100.
- Filipec, J.: Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *SaS* 43, 1957, s. 129–150.
- Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1961.
- Filipec, J.: K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *SaS* 34, 1973, s. 78–84.
- Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*, Academia, Praha 1985.
- Gregor, A.: *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha – Brno 1959.
- Haller, J.: *Český slovník věcný a synonymický*. 1–3, Rejstřík. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1969, 1974, 1977, 1986 – nedokončeno.
- Hallig, R. – Wartburg, W. von: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie: Versuch eines Ordnungsschemas*. Akademie-Verlag, Berlin 1952, 1963.
- Havránek, B.: Nářečí česká. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Sfinx, Praha 1934, s. 84–218.

- Hladká, Z.: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech*. Masarykova univerzita, Brno 2000.
- Hladká, Z.: Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 45, 1997, s. 119–129.
- Hladká, Z.: Uplatnění formální deminuce v tvorbě lidových jmen rostlin. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 46, 1998, s. 107–112.
- Hlavsová, J.: Lidová terminologie v systému lexikální zásoby. *Naše řeč* 69, 1986, s. 225–233.
- Hodura, Q.: *Nářečí litomyšlské*. Musejní spolek v Litomyšli, Litomyšl 1904.
- Holub, Z.: *Lexikon nejjihnějšího úseku českých nářečí*. Aleš Čeněk, Dobrá Voda 2003.
- Hruška, F.: *Dialektický slovník chodský*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1907.
- Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Brno 1971.
- Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Brno 1986.
- Jodas, J. – Čermáková, M.: Lidová slovní zásoba z Podkrkonoší. *Linguistica* 4, 2004, s. 121–128.
- Kazmír, S.: *Slovník valašského nářečí*. Dalibor Malina, Vsetín 2001.
- Kazmír, S.: *Slovník valašského nářečí*. Valaško-český, česko-valašský. S. Kazmír, Vsetín, 2007.
- Kellner, A.: *Východolašská nářečí I, II*. Dialektologická komise při Matici moravské, Brno 1946, 1949.
- Klégr, A.: Rogetův Thesaurus a onomaziologická lexikografie. *Časopis pro moderní filologii* 82, 2000, s. 65–84.
- Kloferová, S.: O názvech německého původu v české nářeční zemědělské terminologii. *Naše řeč* 77, 1994, 179–185.
- Kloferová, S.: Adaptace slov cizího původu v českých nářečích. In: *Pocta Dušanu Šlosarovi*. Boskovice 1995, s. 117–121.
- Kloferová, S.: O vývoji dialektismů v severomoravském pohraničí. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 37–38, 1990, s. 142–148.
- Kloferová, S.: Nářeční pojmenování plodů lopuchu v češtině. *Naše řeč* 73, 1990, s. 235–241.
- Kloferová, S.: K německým výpůjčkám v nářečích. *Slovo a slovesnost* 55, 1994, s. 202–207.
- Kloferová, S.: O názvech německého původu v české nářeční zemědělské terminologii. *Naše řeč* 77, 1994, s. 179–185.
- Kloferová, S.: Nad svazky izoglos v Českém jazykovém atlase. *Naše řeč* 86, 2003, s. 5–18.
- Kloferová, S.: Český jazykový atlas: neznámé nářeční areály. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 51, 2003, s. 203–212.
- Knies, J.: *Vlastivěda moravská II. Místopis Moravy. Díl I. Brněnský kraj (3.). Blanský okres*. Nákladem Musejního spolku. Brno 1902.
- Kogotkova, T.S.: *Russkaja dialektnaja leksikologija*. Nauka, Moskva 1979.
- Kogotkova, T.S. a kol.: *Slovar' sovremennogo russkogo narodnogo govora*. Nauka, Moskva 1969.
- Konečná, H.: Tzv. moravské kráčení, či moravská krátkost? *Slavia* 71, 2002, s. 321–323.
- Kopečný, F.: *Nářečí Určic a okolí*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1957.
- Kott, F. Š.: *Dodatky k Bartošovu Dialektickému slovníku moravskému*. Praha 1910.
- Kubín, J.: *Lidomluva Čechů kladských: příspěvek k české dialektologii*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1913.
- Kučała, M.: *Porównawczy słownik trzech wsi malopolskich*. Wrocław 1957.
- Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*. Krajské nakladatelství v Ostravě, Ostrava 1963.
- Lamprecht, A.: *Historická mluvnice češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Brno 1986.
- Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1954.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Lidové noviny, Praha 1968.
- Malina, I.: *Slovník nářečí mistříckého*. Česká akademie věd a umění, Praha 1946.
- Matejčík, J.: *Lexika Novohradu: vecný slovník*. Osveta, Martin 1975.
- Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha 1968.

- Němec, I.: K problému slovníkové definice. *Naše řeč* 65, 1982, s. 113–118.
- Nerudová, J.: *Vývojové tendence okrajového typu nářečí horského typu*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1978 (rkp. disertační práce).
- Oharek, V.: *Vlastivěda moravská, Tišnovský kraj*. Brno 1923.
- Palkovič, K.: Z vecného slovníka Slovákov v Maďarsku. In: *Jazykovedné štúdie 2* (Red. J Štolc). Bratislava 1957, s. 298–353.
- Pokorná, E.: Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. *Slovo a slovesnost* 39, 1978, s. 116–125.
- Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů. In: *Věstník České akademie věd a umění* 52, 1953, s. 63–68.
- Ripka, I.: *Vecný slovník dolnotrenčanských nářečí*. Bratislava 1981.
- Ripka, I., et al.: *Slovník slovenských nářečí, Ukázkový svazok*. Bratislava 1984. I. díl A–K. Bratislava 1994.
- Roudný, M.: *Slovník nářečí podle zápisů z Úlibic na Jičínku*. Praha 1952 (rkp. kand. disertace).
- Rusínová, Z.: *Tvoření staročeských adverbii*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Brno 1984.
- Sabol, J.: K výskumu nářečové expresivity. In: *Dialektologický zborník I*. Bratislava 1980, s. 61–65.
- Slovníkový dotazník pro výzkum nářečí českého jazyka I–II*. ÚJČ ČSAV Praha – Brno 1954, 1958.
- Čermák, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky, I–III*. Academia, Praha 1983–1994.
- Slovník spisovného jazyka českého, I–VIII*. Academia, Praha 1989.
- Słownictwo Warmii i Mazur*. Wrocław 1956–63.
- Słownik gwar polskich*. Ukázkový svazek 1964. 3. sešit V. svazku 1997.
- Sochová, Z.: *Lašská slovní zásoba*. Academia, Praha 2001.
- Sochová, Z.: Slovní zásoba nářečí a problémy jejího zpracování. *Slovo a slovesnost* 28, 1967, s. 17–31.
- Svěrák, F.: *Boskovické nářečí*. Dialektologická komise při Matici moravské, Brno 1941.
- Sychta, B.: *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, I–VII*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1976.
- Šembera, A. V.: *Základové dialektologie československé*. Vlastním nákladem, Vídeň 1864.
- Šípková, M.: Kroměvá tebe. *Naše řeč* 79, 1996, s. 212–214.
- Šípková, M.: Nářeční změna krátkého e > i? *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 48, 2000, s. 117–119.
- Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Brno 1981.
- Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*. Masarykova univerzita v Brně, Brno 1999.
- Trávníček, F.: *Moravská nářečí*. Národopisná společnost československá, Praha 1926.
- Utěšený, S.: *Slovníček zábřežské hanáctiny*. Okresní vlastivědné muzeum v Šumperku, Šumperk 1979.
- Vašek, L.: Historickogeografické aspekty rozsahu tzv. nářečí horského typu. *Sborník Muzea Blansko*. Blansko 1997, s. 4–9.
- Vojtová, J.: Z lexikální zásoby hanáckého nářečí tzv. horského typu. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 48, 2000, s. 131–137.
- Vojtová, J.: Perspektivy nářeční lexikografie. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 50, 2002, s. 105–110.
- Vojtová J.: Problematika nářečního slovníku. Hladká, Z. a Karlík, P. (eds.) In: *Čeština – univerzália a specifika 4*. Praha, 2002, s. 367–369.
- Vojtová, J.: K přejímkám v nářečí. In: Karlík, P.–Pleskalová, J. (eds.) *Život s morfémy*. Masarykova univerzita v Brně, 2004, od s. 179–184.
- Vydra, B.: *Popis a rozbor nářečí hornoblanického s ukázkami*. Facultas philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. Práce z vědeckých ústavů III, Praha 1923.
- Weingart, M.: Individuální slovník hovorové češtiny. *Naše řeč* 19, 1935, s. 334–351.
- Zima, J.: Expresivita slova v současné češtině. Academia, Praha 1961.

